

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تأویل و اثرگانی قرآن کریم
«تحلیل معنا شناسی»

تألیف:

دکتر حسین حامد الصالح

ترجمه و تحقیق:

دکتر سید ابوالفضل سجادی

(عضو هیأت علمی دانشگاه اراک)

دکتر سید محمود میرزایی الحسینی

(عضو هیأت علمی دانشگاه لرستان)

الصالح، حسین حامد

تأویل واژگانی قرآن کریم (تحلیل معنا شناسی)/ نویسنده: حسین حامد الصالح؛ مترجمان:
سید ابوالفضل سجادی و سید محمود میرزایی الحسینی؛ ویراستار: مهدی آشناور. - اراک: دانشگاه
اراک، ۱۳۹۰، ص ۴۱۷

۱- تاویل ۲- تفسیر متن

الف. سجادی، سید ابوالفضل، مترجم

ب. میرزایی الحسینی، سید محمود، مترجم

ج. آشناور، مهدی، ویراستار

د. عنوان

Bp 91/2

۲۹۷

/۱۷۱

ت ۲۶۸ص

شناسه افزوده: دانشگاه اراک

رده بندی کنگره: ۱۳۸۹ ک ۹ ۱۵۴ الف / ۱۰۹ BP

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۶

شماره کتابشناسی ملی: ۲۰۶۱۷۶۵

تأویل واژگانی قرآن کریم (تحلیل معنا شناسی)

نویسنده:

دکتر حسین حامد الصالح

مترجمان:

سید ابوالفضل سجادی و سید محمود میرزایی الحسینی

ویراستار علمی و ادبی: مهدی آشناور

تاریخ چاپ: تابستان ۱۳۹۰

نویبت چاپ: اوّل

تیراژ: ۱۵۰۰ نسخه

شابک: ۵-۵۳-۷۳۲۰-۹۶۴-۹۷۸

قیمت: ۷۲۰۰ تومان

فهرست مطالب

مقدمه مؤلف.....	۱
«تأویل و معناشناسی».....	۷
۱- تأویل.....	۹
أ- تأویل از نظر لغوی:.....	۹
ب- تأویل از نظر اصطلاحی.....	۱۰
ج- تأویل از دیدگاه مفسران قرآن کریم:.....	۱۲
د- تأویل از دیدگاه اصولیون:.....	۱۳
ه- تفاوت میان تفسیر و تأویل:.....	۱۴
و- دلالت لفظ «تأویل» در قرآن کریم:.....	۱۹
پی نوشت‌های بخش اول پیشگفتار:.....	۲۴
۲- معناشناسی.....	۲۷
أ- پیدایش معناشناسی و مهم‌ترین مباحث آن:.....	۲۹
ب- تحول معنایی.....	۳۵
ج- عوامل تحول معنایی:.....	۴۰
د- جلوه‌های تحول معنایی.....	۴۱
ه- بافت و جایگاه آن در معناشناسی:.....	۴۲
۱- بافت زبانی:.....	۴۳
۲- بافت موقعیتی.....	۴۴
پی نوشت‌های بخش دوم پیشگفتار:.....	۴۶
فصل اول.....	۵۱
پیدایش و تحول مفهوم تأویل.....	۵۱
جستار اول.....	۵۳

پیدایش و تحول مفهوم تأویل.....	۵۳
پی نوشت‌های جستار اول فصل اول:.....	۶۶
جستار دوم.....	۶۹
مهمترین حوزه‌های تأویل زبانی.....	۶۹
پی نوشت‌های جستار دوم از فصل اول:.....	۸۵
جستار سوم.....	۸۹
قواعد و مراتب تأویل متن قرآنی.....	۸۹
أ- معیارهای تأویل متن قرآنی.....	۹۱
۱- فقط ظاهر، اصل و اساس است:.....	۹۱
۲- فراوانی و شهرت کاربرد:.....	۹۴
۳- سازگاری میان لفظ و معنای تأویلی:.....	۹۶
۴- دلالت بافت (سیاق) بر معنای تأویلی:.....	۹۷
۵- تأویل با یک اصل ثابت در تضاد نباشد:.....	۹۷
۶- تأویل کننده صلاحیت تأویل داشته باشد:.....	۹۸
ب- مراتب تأویل متن قرآنی:.....	۹۸
پی نوشت‌های جستار سوم از فصل اول:.....	۱۱۰
فصل دوم:.....	۱۱۳
تأثیر قرینه‌های دلالی در تأویل.....	۱۱۳
جستار اول:.....	۱۱۵
قرینه‌ی ساختاری.....	۱۱۵
أ- نظریه ساختار در پژوهش‌های جدید زبانی.....	۱۱۷
ب- ساختار زبانی.....	۱۱۸
ج- ساختار از نظر پیشینیان.....	۱۲۱
د- قرینه ساختار و واژگان مشترک.....	۱۲۲

۱۳۱	هـ - اختصاص یافتن معنا با قرینه‌ی ساختار
۱۳۵	و - هم نشینی‌های لغوی
۱۳۹	ز - قرینه‌ی ساختار و معنای عبارت‌ها
۱۴۲	پی نوشت‌های جستار اول فصل دوم
۱۴۷	جستار دوم:
۱۴۷	قرینه حالیه یا بافت موقعیتی
۱۴۹	أ - بافت موقعیتی در پژوهش‌های جدید زبانی
۱۵۱	ب - بافت موقعیتی از دیدگاه پیشینیان
۱۵۱	ج - بافت موقعیتی و اسباب نزول
۱۵۳	د - قرینه حالیه و واژگان مشترک
۱۶۱	هـ - اختصاص معنا با استفاده از قرینه موقعیت
۱۶۵	و - قرینه موقعیت و معنای عبارت‌ها
۱۷۱	پی نوشت‌های جستار دوم
۱۷۵	جستار سوم:
۱۷۵	قرینه عقلی
۱۷۷	أ - قرینه عقلی از دیدگاه متکلمان و دانشمندان بلاغت
۱۷۸	ب - قرینه عقلی در تأویل واژگان و متون همانند
۱۹۲	ج - قرینه عقلی و الهام در تأویل متن قرآنی
۱۹۶	پی نوشت‌های بحث سوم
۱۹۹	فصل سوم
۱۹۹	قرائت‌ها و تأثیر آنها در تأویل
۲۰۱	ورودی بحث
۲۰۱	حروف هفتگانه و قرائت‌ها
۲۰۸	پی نوشت‌های ورودی بحث فصل سوم

- جستار اول ۲۰۹
- اختلاف در اعراب کلمه ۲۰۹
- اول- فاعل را مفعول و مفعول را فاعل قراردادن: ۲۱۲
- دوم- تبدیل فعل به اسم: ۲۱۷
- سوم - تبدیل اسم به فعل ۲۲۰
- چهارم- تبدیل کلمه منصوب به مرفوع و برعکس: ۲۲۴
- پنجم- تبدیل مجرور به مرفوع و بر عکس: ۲۳۲
- پی نوشتهای جستار اول فصل سوم: ۲۳۸
- جستار دوم ۲۴۳
- اختلاف در ساختار کلمه ۲۴۳
- اول- تبدیل فعل از مجهول به معلوم: ۲۴۶
- دوم- تبدیل ساختار فعل از معلوم به مجهول: ۲۵۰
- سوم- تبدیل فعل ماضی به صیغه امر: ۲۵۲
- چهارم- اختلاف در صیغه صرفی: ۲۵۳
- پنجم- اختلاف در مفرد و جمع: ۲۵۶
- ششم- اختلاف در تشدید دار بودن یا نبودن: ۲۶۲
- پی نوشتهای جستار دوم فصل سوم: ۲۶۷
- جستار سوم ۲۷۱
- اختلاف در حرفهای کلمه ۲۷۱
- اول: اختلاف در حرفهایی که در نگارش همانند هستند ۲۷۵
- أ- در اسمها: ۲۷۵
- ب- در فعلها: ۲۸۲
- دوم: اختلاف در حرفهایی که در نگارش شبیه هم نیستند. ۲۸۷
- أ- در اسمها: ۲۸۷

ب- در فعلها.....	۲۹۳
پی نوشتهای جستار سوم فصل سوم:.....	۲۹۸
فصل چهارم:.....	۳۰۳
پدیده‌های زبانی و تأثیر آنها در تأویل.....	۳۰۳
جستار اول:.....	۳۰۵
زبانها و تأثیر آنها در تأویل.....	۳۰۵
أ- زبان.....	۳۰۵
ب- لهجه‌ها و زبان مشترک.....	۳۰۶
ج- لهجه‌ها در قرآن.....	۳۱۲
د- کتابهای نوشته شده درباره لهجه قبیله‌ها در قرآن.....	۳۱۴
ه- بررسی برخی واژه‌های قرآنی که به لجه قبیله‌ها نسبت داده شده است.....	۳۱۷
پی نوشتهای جستار اول فصل چهارم:.....	۳۳۸
جستار دوم.....	۳۴۵
مشترک لفظی و تأثیر آن در تأویل.....	۳۴۵
أ- مشترک لفظی، تعریف و علت‌های آن.....	۳۴۷
ب- مشترک لفظی در قرآن کریم.....	۳۵۱
امام:.....	۳۵۲
أمة:.....	۳۵۳
حَرَج:.....	۳۵۶
حَسَّ:.....	۳۵۷
فتح:.....	۳۵۸
فرض:.....	۳۵۹
پی نوشتهای جستار دوم فصل چهارم:.....	۳۶۲
جستار سوم:.....	۳۶۷

۳۶۷	اضداد و تأثیر آنها در تأویل
۳۶۹	أ- معنای تضاد
۳۶۹	ب- اختلاف نظر در مورد وجود تضاد در زبان
۳۷۰	ج- شرط‌های تضاد
۳۷۲	د- علت‌های پیدایش اضداد
۳۷۴	ه- اضداد در قرآن کریم
۳۷۸	خفا:
۳۸۰	رجا:
۳۸۱	سجر:
۳۸۴	سر:
۳۸۶	صرخ:
۶۸۷	صرم:
۳۸۸	عَسْعَس:
۳۹۰	عفا:
۳۹۲	فاز:
۳۹۳	خاتمه
۴۰۴	پی‌نوشت‌های جستار سوم فصل چهارم:
۴۰۹	منابع

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه مؤلف

حمد و سپاس خداوندی را که راه شناخت خود را عجز و ناتوانی از درک شناختش قرار داد، آن خداوندی که به وسیله قلم آموزش داد و به انسان آنچه را نمی‌دانست آموخت و هدایت خود را با رحمتش برای جهانیان فرستاد تا دل‌های تیره را پس از زنگار گرفتگی و قساوت روشن نماید و گمراهی آنها را با نور خود بزدايد... درود و سلام بر آن کسی باد که خلق و خویش قرآن است، سرور ما محمد (ص) بنده و فرستاده او و بر خاندان برگزیده اش...

انسان باید تلاش گروهی از دانشمند آنرا که هوش و استعداد خود را برای خدمت به زبان وحی قرار داده‌اند بزرگ شمارد. آنانی که برای زبان وحی تفسیر نوشتند و در شناخت محکم و متشابه آن تخصص پیدا نمودند و در نمایش وجوه اعجاز آن مهارت یافتند؛ زیرا که قرآن سفره خداوند رحمان و بزرگ بر روی زمین برای بندگان است، همو چشمه گوارایی است که آب پاک و فراوان آن خشک نمی‌گردد. از ابتدای نزول و تا وقتی که زندگی جریان دارد دانشمندانی در این زمینه کتابهایی به رشته تحریر درآورده‌اند و همچنان این تلاش ادامه دارد.

من از زمانی که در راه تحقیق و پژوهش گام نهادم، دوستی و محبت قرآن عزیز قلبم را فرا گرفت و برای رسیدن به آن به شرافت بحث و تحقیق در زمینه‌ای از دانش گسترده آن چشم دوختم.

بدین علت مدت زمانی به مطالعه آثار پژوهشگران بزرگ تفسیر و بیان که در زمینه زبان و لهجه‌های قرآن و کشف پرتو اعجاز قرآن تحقیق کرده بودند پرداختم و به فضل خداوند بزرگ به ذهنم رسید که درباره موضوعی زیبا و با سابقه کتابی بنویسم... موضوعی که مفسران و دانشمندان پژوهشهای قرآنی آنرا لمس نموده بودند و دانشمندان علم کلام و خدانشناسی به غنی نمودن مباحث آن پرداخته بودند... این موضوع علم تأویل است.

پیشینیان کم و بیش به این موضوع پرداختند و معاصران کتابها و پژوهشهای زیادی درباره‌ی آن نوشته‌اند، مقصود من از تأویل در اینجا تأویل زبانی یا به عبارت دیگر شیوه‌ی پژوهشهای زبانی و تأثیر آن در رشد و توسعه تأویل است.

معنا، اصل و جوهر بحث معناشناسی است که دانشمندان بلاغت عربی بدان پرداخته‌اند، بیشتر پژوهشگران در عصر جدید این علم را از آنها گرفتند و فنون آنرا گسترش دادند. من یقین پیدا کردم که بین تأویل و معناشناسی رابطه‌ای تنگاتنگ وجود دارد و این باعث شد که این پژوهش بدان اختصاص یابد و آنرا «التأویل اللغوی فی القرآن الکریم - دراسة دلالية» نام نهادم.

از آنجایی که در بین یاران پیامبر(ص) یار بزرگ آن حضرت(ص) عبد الله بن عباس - که خدا از او راضی باد- اولین کسی است که تفسیر لغوی قرآن از او روایت شده است؛ لذا محور کلی این پژوهش را بیانهای او قرار دادم. او بنیانگذار مکتب لغوی در تفسیر است و اولین کسی است که برای توضیح واژگان ناآشنا و فهماندن معنای قرآن به شعر استناد نمود... خداوند پاک و منزّه به فضل دعای پیامبر(ص) که فرمود: «

« درهای فقه (فهم عمیق) را به روی او گشود و با نور حکمت تأییدش نمود.

از برجسته‌ترین شاگردان این مکتب در میان تابعین، مفسر بزرگ مجاهد بن جبر مکی (در گذشته به سال ۱۰۴هـ) است، همان کسی که داناترین آنان در تفسیر بود

و اخگرهای فروزان او برگرفته از نور استادش ابن عباس بود. بدین علت سخنان و نظرهای آن دو را محور نمونه‌ها و مثالهای تأویلگران در پژوهش خود قرار دادم و در این راه به نظرهای آنان که در کتابهای اصلی تفسیر و حدیث و لغت همانند تفسیر طبری و «الجامع الصحیح» بخاری و «معانی القرآن» فراء اعتماد نمودم و به تفسیرهای نسبت داده شده به ابن عباس با شک و تردید برخورد نمودم همان طور که بزرگان تفسیر و لغت نیز از این امر اطلاع یافتند. درباره‌ی دیدگاه‌های مجاهد، تفسیر چاپ شده او و تفسیر طبری را پیش روی نهادم که زیاد از او روایت کرده است.

ماهیت این پژوهش می‌طلبد که در چهار فصل و مقدمه، محدود گردد و در پایان، خاتمه بحث آمده که در آن مهم‌ترین نتیجه‌هایی را می‌آورم که در حین پژوهش بدان رسیدم.

مقدمه به شناختن «تأویل» و علم معنا شناسی اختصاص یافته است که خود شامل دو بحث می‌شود: اول: تعریف تأویل در لغت و اصطلاح، که در آن تفاوت بین تأویل و تفسیر را بیان نمودم، سپس معنای واژه تأویل را در قرآن کریم با تکیه بر آنچه که از ابن عباس و مجاهد درباره معنای آن آمده بررسی نمودم. آنرا با آنچه که از دانشمندان «وجوه و نظائر» درباره دلالت واژگان نوشته‌اند، ارتباط برقرار نمودم. بحث دوم پژوهش درباره علم معنانشناسی است و آنچه که صاحبان این علم درباره آن گفته‌اند و نوشته‌اند به خصوص درباره توسعه‌ی معنای واژگان و تأملی بر معیارهای آن.

فصل اول، سه بحث را در بر می‌گیرد که محور آن پیدایش و رشد و توسعه علم تأویل و مسائل مربوط به آن است. بحث اول درباره پیدایش تأویل و توسعه آن است، سپس دیدگاه‌های دانشمندان را درباره احکام آن و نیز نظر انکار کنندگان و معتقدان به آنرا در بر می‌گیرد، هم چنین دیدگاه‌های افراط کنندگان در آن و

میان‌روها را بررسی می‌کند. بارزترین زمینه‌های تأویل که همان متنهای متشابه قرآنی است که درباره صفت‌های خداوند بزرگ سخن می‌گوید و معناهای متعددی را به همراه دارد در بحث دوم آمده است. بحث سوم که به بررسی قانونهای «تأویل متن قرآن» اختصاص یافته خاتمه بحث اول است، که در آن معیارهای تأویل را همانند معیارهای موجود در تفسیر خلاصه نمودم.

فصل دوم، این پژوهش بررسی تطبیقی تأثیر قرینه‌های معنایی در تأویل متن قرآن است، که آن نیز در سه بحث مطرح شده است. بحث اول آن بررسی قرینه ساختار لغوی و تأثیر آن در تأویل واژگان قرآنی است. بحث دوم بررسی قرینه موقعیتی یا بافت موقعیتی است که همان اسباب نزول و تأثیر آن در تأویل متن قرآن است. بحث سوم را به بررسی قرینه عقلی و تأثیر آن در رسیدن به معانی آیات قرآنی اختصاص دادم.

فصل سوم، درباره تأثیر قراءت‌های قرآن در تأویل واژگان قرآنی است، که از سه بحث و یک ورودی تشکیل شده است. ورودی بحث درباره حروف هفتگانه و معنای آن و ارتباطش با قرائتهاست؛ از این بحث مشخص شد که مهم‌ترین وجوه اختلاف قرائتها سه وجه است که مباحث فصلهای سه گانه پیرامون آن است. بحث اول آن درباره‌ی اختلاف در اعراب کلمه و تأثیر آن در تأویل واژه‌های قرآنی است، بحث دوم درباره اختلاف در ساختمان کلمه است و بحث سوم درباره اختلاف در حرف‌های کلمه و تأثیر آن در معنای آیه‌ها از دیدگاه تأویل‌گران است.

فصل چهارم، که فصل پایانی است، پژوهشی درباره پدیده‌های لغوی در تأویل آیه‌ها و واژگان قرآنی است. از مهم‌ترین پدیده‌های لغوی که تأثیر واضح و آشکاری در تفسیر واژگان قرآنی دارند، لهجه‌ها، مشترک لفظی و اضداد هستند، که محور بحث این فصل درباره این پدیده‌ها در سه بحث آمده است. بحث اول درباره لهجه‌ها و تأثیر آنها در تفسیر تعدادی از واژگان قرآنی است، بحث دوم درباره مشترک لفظی

و تأثیر آن در تأویل است. بحث سوم درباره اضداد و تأثیر آنها در تأویل واژگان قرآنی است.

سپس این پژوهش را با خلاصه‌ای به پایان رساندم که در برگیرنده مهم‌ترین نتایج، پیشنهادها و دیدگاههای روشن و آشکاری است که به آنها رسیدم. در پایان از تمام کسانی که در انجام این کار به هر شکل و اندازه مرا یاری نمودند تشکر و قدر دانی و سپاسگزاری می‌نمایم.

و سرانجام این که این پژوهش نتیجه تلاش و کوشش من است و اگر در این راه موفق شده‌ام این همان چیزی است که با توفیق خداوند بدان امید داشتم و اگر این طور نبوده این مرا کافی است که نهایت تلاش خود را به کار برده‌ام و کمال فقط از آن خداوند یکتا است و هر انسانی، جز برترین آفریدگان، حضرت محمد(ص)، به دلیل گفتارشان مورد بازخواست قرار می‌گیرند. سپاس از آن خداوند بزرگ است و او ما را کافیهست و برترین ضامن است.

دکتر حسین حامد الصالح

دانشیار پژوهش‌های زبان‌شناسی

و رئیس گروه زبان عربی

دانشکده علوم تربیتی دانشگاه صنعاء

۱۲ ربیع الأول ۱۴۲۶ هـ. ۲۱ آوریل ۲۰۰۵ م